

[0419] De grietenijnamen Opsterland en Utingeradeel

Evenals vele andere Friese grietenijen zijn Opsterland en Utingeradeel gedeelten van een uiteengevallen oude gouw. Het betreft hier de Boornegouw, die het Oost-West gerichte dal van de Boorne besloeg, dat ter weerszijden geflankeerd wordt door dekzandruggen, die deels met hoogveen waren bedekt. Het veengebied aan de zuidzijde was zeer uitgestrekt; in 1313 werd een verdelingsverdrag met de Stellingwerwers gesloten, waarbij een dammetje op gelijke afstanden van de Boorne en de Tjonger de grens zou aangeven¹. Langs dit dammetje werd de Schoterlandse Compagnonsvaart gegraven, die dan ook letterlijk de "middenweg" tussen Tjonger en Boorne vormt. De gebogen strookvorm van de oude gemeente Schoterland² laat duidelijk zien, dat deze in 1313 gevolgde grensscheiding tussen de Opsterlanders en het convent in Bakkeveen enerzijds en de Stellingwerwers van Haule anderzijds ook veel verder westelijk doorloopt.

Met Groningen sloot Opsterland in 1418 een 'Eeuwige zoen', om een einde te maken aan 'aller schelinge ende tweedracht de wy mit malkander voer desen dage ghehat hebben'; ook hier zal de plaats van de grensscheiding (*de Friesche Palen*) wel een deel van het vele oud zeer gevormd hebben. Aan de noordkant grensde de gouw aan Smallingerland, waarvan de oostelijke venen via de Drachtster Compagnonsvaart (1641) ontgonnen zijn.

De aloude Boornegouw is genoemd naar de "koninklijke rivier" de Boorne. Het naamtype riviernaam + *gawja, waarbij de rivier de as van het betreffende gebied vormt, is het meest productieve type onder de vroegmiddeleeuwse kontinentaal-germaanse gouwnamen³.

De *Bornego* vormde nog in de 14e eeuw een district in de staatsrechtelijke indeling van Friesland⁴. De verbrokkeling begon met een splitsing in het bovenstrooms gedeelte, dat *Haudmare*, later *Opsterland* heette, en het benedenstrooms gebied, dat de naam *Boernferd* droeg. Dit viel uiteen in de drie grietenijen *Haskerland* (± 1400 afgescheiden), *Engwirden* en *Utingeradeel*, dat ook *Boerndeel* heette⁵. In de laatste grietenij ligt de oude hoofdplaats, met de moederkerk, van de Bornego. Of *Schoterland* oorspronkelijk bij de gouw hoort, is twijfelachtig⁶; zowel het kaartbeeld als de gebruikelijke naamgeving naar een rivier doen aan een aangrenzende gouw Stellingwerwen + Schoterland denken. Op te merken is, dat bij de voortschrijdende verbrokkeling de naam van de rivier steeds gebonden blijft aan het gebied, waarin de hoofdplaats Oldeboorn ligt: *Bornego* > *Boernferd* > *Boerndeel*.

Voor Opsterland komen de oude namen *Haudmare* en *Superhaudmare* voor. *Haudmare* omvat méér dan Opsterland. De vorm *Handmare*, in het zg. *Traktaet fan de sawn sélannen*, wordt algemeen als kopieerfout gezien, temeer waar de latijnse tekst *Haudmare* geeft⁷. De beste verklaring is die van S.J. van der Molen: 'hoofdwaterloop', een combinatie van Von Richthofens etymologie 'Haupt-moor' en die van de uit-

gevers van de *Friesche Oudheden* 'Hout-maer', waarbij *maer* (grens)rivier' is⁸.

Bij de verklaring van *Superhaudmare* zijn de moeilijkheden aanmerkelijk groter. In het genoemde traktaat komt *Bornego desuper Haudmare*. voor, in het Oudfries vertaald met *Boerndeel foerd meer. Haudmare*. De latijnse tekst is duidelijk: 'Bornego en bovendien Haudmare'. Dat is zakelijk niet mogelijk. De Oudfriese versie geeft: 'Boerndeel en voorts nog Haudmare', wat wèl zinnig is, maar de interpunctie achter *meer*, geeft te denken. Uit de Friese tekst kan men *Haudmare* = Opsterland concluderen.

Voor *Superhaudmare* zijn wij aangewezen op het reeds genoemde stuk van 1313. De *Stallingi de Superhaudmar* stellen zich in het onderhavige stuk tevreden met het zegel *universitatis judicum de Bornde*. Superhaudmar is kennelijk een afgescheiden deel, dat nog geen eigen zegel heeft (*quia speciali sigillo non utimer*). In dit stuk komt *Superhaudmar* drie keer voor: 1) *Gretmanni Stallingorum Superhaudmar*, 2) *nos Stallingi de Superhaudmar*, 3) *nos clerici de Superhaudmar*. Voortbouwende op Van der Molens etymologie kunnen wij *Super Haudmar* zien als 'het land aan de oevers van de Haudmar', vgl. *situs super flumen*, 'aan de oever van'⁹. In de eerste vermelding is òfwel *de* weggefallen, òf er is bedoeld *Stallingi super Haudmar* = 'Stallingi aan de Haudmar' (in tegenstelling tot de contractpartij, die Stellingwerwers waren?). De beide andere vermeldingen *de Superhaudmar* herinneren aan de verwarde passage in het Traktaat *desuper Haudmare!*¹⁰ Bovendien betekent *desuper* niet alleen 'bovendien', maar ook 'on the higher side of', 'en amont de'¹¹. Het laatste woord is nog lang niet gezegd. Temeer niet, waar de conjectuur van J. Visser¹² inzake de tekst van twee zegels uit resp. 1418 en 1425 niet gesteund wordt door de foto. Weliswaar is de tekening in de *Friesche Oudheden* zeker onjuist, maar ook Vissers beschrijving klopt niet: 'op de foto is dúdlik to sjen, dat der tusken "DE" en "HAVDMARE" jit in letter of trije stien hawwe, dêr't de foarste in S fan wie. Wy sille dos net folle tsjinspraek forwachtsje hoege, as wy lêze: ... DE. S(VP)(er) HAVDMARE.'¹³ Hierbij is op te merken: 1) Er staat geen DE, wel *S.O.S.*; 2) als de eerste S de slotletter moet zijn van *Universitatis* dan is er teveel plaats voor de letters *ATI*; 3) de *.O.* is zeker géén D. (event. afkorting voor DE); de D is tweepotig, beneden open, vgl. de D's in HAVDMARE en IUD. Wij mogen concluderen, dat de zegels vooralsnog niet tot steun van *Superhaudmare* mogen worden gebruikt.

De zegels weerspiegelen een oudere situatie in de aanduiding van de delen van de Boornegouw. De naam Opsterland komt al voor het eerst voor in 1395 als *Upsaterland*, in een oorkonde van Frederik, bisschop van Utrecht. Dit is de Frankische vorm; vgl. *Rijnsaterwoude*. In het Fries (evenals in het Oudsaksisch) valt de tweede lettergreep gemakkelijk uit ten gevolge van onderbektoneering (vgl. Osnabrück - Ossenbrugge). De oudste "volle" Friese vorm is dan ook *dat Vpstera hele land* (1478). Samen leveren zij de

*Zegel van het stuk uit 1418
(Gemeentearchief Groningen)*

*Zegel van het stuk uit 1425
(Gemeentearchief Groningen)*

grondvorm *Upsteraland*. Terecht werd dit door Von Richthofen verklaard als het land der 'Up-saten, oder Höher-Gesessenen'¹⁴. Van der Molen citeert een interessante plaats uit 1520 van de monnik Petrus van het klooster Thabor bij Sneek, die spreekt van *daer boven in Opsterlant*. 'Hoog' is absoluut, 'hoger' relatief. Spreekt Van der Molen nog van 'hoog' of hoger, de *Encyclopedie van Friesland* laat het relatieve element vallen: 'Opsterland (Fr. *Opsterlân*), het land der opgezetenen of op de hoge gronden wonenden'¹⁵.

Nu is het opvallend, dat *Op-* juist in Friesland en de voormalige Friese of onder Fries bewind staande kustgebieden vaak niet de absolute betekenis van 'hoog' heeft, maar in oppositie staat met *Ut-* 'laag'. De fraaiste tekst hiervoor is de 9e keur in het tweede Hunsigoer hs.: 'Thiu asterste londstrete is up to Hamburch and ut ti Gevere, thiu midleste up ti Mimigerdaforda and ut to Emetha, thiu thredde up to Coforda and ut to Stauere...'¹⁶ *Up* en *ut* betekent hier 'landinwaarts' en 'zeewaarts', of, zoals de binnenschippers zeggen 'naar boven' en 'naar beneden' (of: 'naar beneden uit!'). Van Oldenburg¹⁷ naar Jever, van Münster naar Emden, van Coevorden naar Staveren, van land naar zee. Ook het Schoutenrecht kent dezelfde betekenis van 'op/uit', 'hoog/laag': 'Thit is riucht thet thi fria Fresa ni thor fira hereferd fara, thur ban ni thur bod, than mittha e b b a w t and mittha f l o d e u p' ('niet verder dan met de eb zeewaarts en met de vloed landinwaarts')¹⁸. Resten van de betekenis *ut* 'laag, naar beneden' komen in het Middelnederlands voor: *tors, daer hij uyt was gevallen* 'het paard, waar hij af was gevallen'; *utegeschrifte* 'afschrift'; *utehandig* 'afhandig'; *uteweiden* 'afweiden'; bijzonder belangrijk in ons verband is *Utewaert* 'de stad uit, n a a r z e e'¹⁹. Voor het Nederlands kan men wijzen op *ten voeten uit* 'van top tot teen'²⁰. In het Fries leven *op en út* nog als oppositioneel bijwoordenpaar²¹. Hij is *op en út in dogeneat* (1960), 'van top tot teen'; *Mar hij ward nin boer op in uut; hij wie in bleeuw ien fruen fen de wytenshippen* (1859); *It is op en út in forkeardenien* (1963); *Hij is op en út in minne (bêste) keardel* (1919). De verbinding kan ook 'op en neer, op en af, heen en weer' betekenen: *as ljue fen ien en deselde sprake, mei mankoar op en út geane*. Dezelfde oppositie 'naar de spreker toe / van de spreker af' eist ook voor de Fries reeds toelichting²². In het Nederlands kan men de uitdrukkingen *uit en te na, rechtuit, vooruit* vergelijken, waarin *uit* 'van de spreker af' betekent.

De oppositie *ut/up* in plaatsnamen is, wat het germaanse vasteland betreft, beperkt tot de kuststreken. Ook in het Noordgermaans komt *út* 'laag' voor; vgl. Oudnoors *útdalr*, 'a valley near the coast, opp. to *fjalldalr*'²³.

Bij de verklaring *ut/up* in plaatsnamen ontstaat vaak grote verwarring, omdat men meent, met voorzetsels te doen te hebben, terwijl het om adverbia gaat. In het Oudgermaans komen *iup*, *ûp*, *upp* en *ût* alleen maar als adverbia voor!²⁴ A.A. Beekman heeft aan de oppositie *Uut/Op* en aan-

verwante bestanddelen in plaatsnamen een artikel gewijd, merkwaardigerwijs zonder *op* in de titel te vermelden²⁵. Hij noemt de paren *Ophemert/Uuthemert*, *Opandel/Uutandel* (= Neerandel), *Opalme* (Almkerk)/ *Uutalme* (verdronken). Deze voorbeelden liggen alle in het lage, westelijke deel van het rivierengebied. Verder noemt Beekman *Ut-Bremen*, bij *Bremen* (waar *Up-Bremen*, hogerop aan de Weser, aan toegevoegd moet worden; aan de Wesermond de gouwen *Ut-riustri* en *Up-riustri*; in de Dollard *Uprederwalt* en *Utrederwalt* (Reiderwolde); *Opwierde* en *Uitwierde*²⁶ bij Delfzijl. Daarnaast komt *Overa/Utera* als oppositie voor: 'hoger, lager'. Een voorbeeld in de Goois-Utrechtse venen is *Overmeer/Uitermeer*²⁷, aan de Eems *Urapaum* en *Uterapaum*. Bijzonder productief zijn *up/ut* en *over/uter* in het oosten van de huidige provincie Friesland: *Opein(de)* en *Utein* (Uiteinde) in Smallerland, *Uraswaech* (Kortezwaag) en *Utraswaech* (Langezwaag), *Uraterp* en *Utraterp* (Olterterp)²⁸; juist over de Groningse grens in Langewold *Uracosum* en *Uteracosum* (*cosum* < *Dosum 'Doezum')²⁹.

Juist in deze streken zal men naast *Upsaterland* een oppositienaam met het element *Ut-* verwachten. Reeds Von Richthofen¹⁴ heeft *Opsterland* als het land der 'Höher-Gesessenen' in tegenstelling gebracht tot een ander gebied, nl. da *legha* of *neersta walden*. Wij komen daarmee in *Utingeradeel* (dat hij niet als oppositiepartner ziet), maar ook in *Haskerland*. Daardoor komt Von Richthofen tot een verkeerde vergelijkings-as: 'der von der Zuiderzee weiter oberhalb wohnenden Leute'. Het gaat niet om de Zuiderzee, maar om de Middellzee, om de bovenloop en de middenloop van de Boorne! Dezelfde fout maakt Jan de Vries: '*Opsterland*, uit ouder *Upsaterland*, dus het land van de bovenbewoners, en wel gerekend van de Zuiderzee uit'³⁰. F. Buitenrust Hetteema³¹ sluit zich, ofschoon voorzichtig formulerend, wat *Opsterland* betreft bij Von Richthofen aan; voor *Utingeradeel* citeert hij vragenderwijs een veronderstelling van Von Richthofen: 'district der uiterste tingen, gegeven wegens de ligging der tingplaats bij "Wobbingabregge", aan de uiterste rand van het Deel?' Hij voegt nog een eigen verklaring toe, wederom in vragende vorm: 'Of, omdat de bewoners zich buiten hun vroeger ting, dat van Bornego stelden; een "buiten - ting" voortaan hielden? en dus "Utingers" waren?' Beide veronderstellingen hebben geen bijval gevonden. Ook de oude afleiding van een Boorne-arm 'Wytringa ofte Vtringa' van Winsemius en overgenomen door Schotanus speelt niet meer mee in de discussie³².

Beekman ziet als eerste in *Utingeradeel* 'de letterlijke tegenstelling tot *Opsterland*'³³. Hij gaat uit van de *Utingerkluft* te Groningen (de kluft der nederstad aan de noordwestzijde). Dat is duidelijk stroomafwaarts. Voor hem is *Utingeradeel* 'Het deel der laaglanders (Utingen). Nu is er echter een oude vermelding *Wytendengheradele* (de oudste!) die niet op *Ut + ing*, maar op *Utend + ing* wijst. J. de Vries³⁴ vat de bouw van de naam ook aldus op: 'deel' of 'gemeente van hen die aan het uiteinde wonen'.

Evenzo de *Encyclopedie van Friesland*: 'bestuursgebied aan het uitende'. Het naamsdeel *Uut-end-* is hier zeker op zijn plaats, gezien de namen *Opeinde* (de Pein)/*Uuteinde* (Utein) in Smallingerland en *Opeinde* (Harkema-Opeinde) in Achtkarspelen³⁵, *Opende* op Gronings gebied nabij de Friese grens³⁶. Maar dit "uiteinde" is geen afgelegen uithoek, het is juist de oude kern! Niet voor niets was het kleine Utingeradeel het eerste van de zeven zeelanden. Wij moeten *utende* opvatten als 'laag, benedenstrooms' einde van de oude gouw ter weerszijden van de Boorne.

Halbertsma³⁷ constateert, dat 'Sipma het pleit wel voorgoed heeft beslecht door te wijzen op het bestanddeel "utende" in de naam van de vermelde grietenij, zoals blijkt uit een tekst uit het jaar 1450: "... greetmans, riochteren ende mene meente in Wytendengheradele.'" Hij citeert P. Sipma, *NGN IV; Fryske Plaknammen VIII* (Ljouwert 1956) p. 3-4. Het gaat hier om een opstel van Sipma met de in bibliografisch opzicht heilloze titel *NGN IV*, in *Fryske Plaknammen VIII*. Halbertsma geeft Sipma, die wel eens te weinig erkenning vond, te veel eer: de beslissende toelichting 'waarbij "utende" aangemerkt dient te worden als "neerwaarts", ten opzichte van het Boorne-"opwaarts" gelegen Opsterland', is in Sipma's opstel niet te vinden, maar is van Halbertsma zelf. Pas als *utende* opgevat wordt als 'benedeneinde langs de rivier' vormen *Opsterland* en *Utingeradeel* een oppositioneel namenpaar, dat geheel past in het toponymisch landschap.

Zeist

J. A. Huisman

Noten

1. Latijnse tekst met Friese en Nederlandse vertaling bij S.J. van der Molen, *Opsterlân* (Drachten 1958) p. 267-268. Van de Heer A.L. Hempenius, wetenschappelijk medewerker aan het Rijksarchief in Friesland, ontving ik een xeroxkopie van het origineel, met een groot aantal correcties op Van der Molen's lezing, waaronder de datering op 1 sept. 1313.

2. J. Kuiper, *Gemeente-Atlas van Nederland VII, Friesland* (Leeuwarden 1866) kaart Schoterland.
3. Zie P. von Polenz, *Landschafts- und Bezirksnamen im frühmittelalterlichen Deutschland I* (Marburg 1961) p. 64-65. Von Polenz noemt 'im alten Friesland' *Hunesgâ, Fivelgâ, Emesgâ, Herlogâ*.
4. *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam en Brussel 1958) p. 204-205.
5. *ibidem*, p. 198.
6. *ibidem* p. 205, en voorzover ik zie tot dusver algemeen aangenomen.
- 7-8. S.J. v.d. Molen, *Hwat wie Haudmare?* in: *Fryske Plaknammen VII* (Ljouwert 1955) p. 29.
9. J.v.Wageningen, *Latijnsch Woordenboek* (Groningen 1921³) s.v. *super*.
10. Visser (in een vriendelijke brief, die ik via prof. Buma ontving) denkt aan de mogelijkheid, dat in alle drie gevallen oorspronkelijk sprake is van *Superhaudmar*, waarmee *Haudmar* geheel zou zijn vervallen (mits men Vissers conjectuur accepteert).
11. J.F.Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lex. Minus* (Leiden 1956) p. 326.
12. In: S.J. van der Molen, *Opsterlân* (Drachten 1958) p. 271-273.
13. *ibidem*. Men had beter b e i d e zegels kunnen reproduceren.
14. K. von Richthofen, *Untersuchungen ü. Friesische Rechtsgeschichte II* (Berlin 1882) p. 716.
15. *Encyclopedie van Friesland* p. 508.
16. W.J. Buma/W.Ebel, *Die zweite Hunsigoer Handschrift* (Gött.1969) p.26.
17. Bedoeld is de Omersberg bij Oldenburg; vgl. Carl Woebcken, *Friesische Heerstrassen, It Beaken 23* (1961) p. 131-141, p. 136.
18. Walther Steller, *Das altwestfriesische Schulzenrecht (= Germ. Abh. 57)* (Breslau 1926) p. 13. Voor deze plaats en verschillende andere literatuuropgaven voor dit artikel betuig ik gaarne mijn dank aan collega H.T.J. Miedema.
19. J. Verdam, *Mnl. Handwoordenboek* ('s-Grav. 1932²) p. 625, 628, 629.
20. Oorspronkelijk in eigenlijke zin 'ten voeten uit getekend' (geen kop of borstbeeld).
21. Voorbeelden uit het materiaal van de Fryske Akademy te Leeuwarden.
22. S.J. v.d. Molen, *Opsterlân* (Drachten 1958) p. 105-106: 'De pastoar syn pleats (lannen) leit "op ende uyt", dêr't hja mei miene: fan it Alddjip ôf oan it Mear (de skieding mei Smellingerlân) ta!
23. G.T.Zoëga, *A concise dictionary of Old Icelandic* (Oxf. 1952⁴) p. 463.
24. Zie hierover Hans Kuhn in zijn recensie van A. Bach, *Deutsche Namenkunde II*, in: *Anz. f. dt. Altertum 68* (1956), p. 145-170.
25. A.A. Beekman, *Uit, Uut, Ut (verb. Uter, Utre, Utra) en Over, Oer, Ur in Plaatsnamen*, in: *N.G.N. VI* (1928) p. 32-35.
26. H.J. Moerman, *Ned. Plaatsnamen* (Leiden 1956) is op p. 240 niet konsekwent: 'Tegenover Opwierde is Uitwierde de "buitengelegen wierde"'.
 27. Zie hierover D.P. Blok, *Het goederenregister van de St. Maartenskerk te Utrecht*, in: *Med. v. Naamkunde 33* (1957) p. 89-91.
28. Over dit *Ura/Utra* struikelt zelfs M. Gijsseling, *De oudste Friese Toponymie*, in: *Philologia Frisica anno 1969* (Grins 1970) p. 41-51. Gijsseling verklaart *Ureterp* terecht als 'hoger gelegen dorp', maar *Olterterp* als 'uiterdorp, d.i. buitenwaarts gelegen dorp'. De oppositie wordt verder afgezwakt door de toevoeging 'beide op hogere zandgrond' (p. 49).
29. Zie over *Utrecht < Ut-trecht*, tegenover *Trecht* (Maastricht): J.A. Huisman, *Utrecht im Merigarto*, in: *Beiträge zur Gesch. d. dt. Sprache und Lit. 87* (1965), p. 379-389.
30. J. de Vries, *Etym.Wb. der N.- en Z.-Ned. Pln.* (Utr.-Antw. 1962) p. 129.

31. *NGN IV* (Leiden 1899) p. 71-72.
32. Geciteerd door H. Halbertsma, in: *Bornego. Bijdrage tot de oudste gesch. v.h. Neder-Boornegebied*, in: *De Vrije Fries* 45 (1962) p.33.
33. *t.a.p.* p. 33.
34. J. de Vries, *Etymol. Woordenboek* (Utrecht/Antwerpen 1959) p. 254.
35. a.1484 in *Upeynde*; a. 1505 *Opeyndt* (Achtkarspelen); zie K. von Richthofen, *o.c. II, 1*, p. 765.
36. *Opende* = *de Grinzer Pein*, zie J. Winkler, *Friese Naamlijst (= Friesch Woordenboek, bew. door W. Dijkstra en F. Buitenrust Hetteema, dl. IV)* (Leeuwarden 1898) p. 281.
37. *t.a.p.* p. 33.